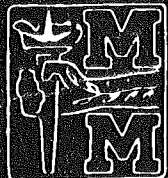

stř. knihovna fil. fak., Brno

- 2515

**ČASOPIS
MORAVSKÉHO MUSEA**

ACTA MUSEI MORAVIAE

M. KOPECKÝ

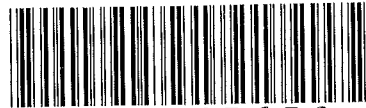
KOMENSKÉHO LABYRINT A JESTŘÁBSKÉHO VIDĚNÍ

VEDY SPOLEČENSKÉ - SCIENTIAE SOCIALES

II.

1968/69

LIII/IV

KOMENSKÉHO LABYRINT A JESTŘÁBSKÉHO VIDĚNÍ

KOMENSKÝS LABYRINT UND JESTŘÁBSKÝS VIDĚNÍ

 ÚSTŘEDNÍ KNIHOVNA
 FILOSOFICKÉ FAKULTY
 UNIVERSITY J. E. PURKYŇ
 BRNO

MILAN KOPECKÝ

Universita J. E. Purkyně, filosofická fakulta, Brno

8881-70

Z hlediska známosti a dostupnosti stojí oba spisy, o kterých chceme uvažovat, na opačných pólech: jeden spis je obecně známý a v nových vydáních snadno dostupný, kdežto druhý je mimo úzký okruh odborníků neznámý a nově vydán nebyl. *Labyrint světa a Ráj srdce*, dochovaný v tzv. rukopise vratislavském z r. 1623,¹⁾ vyšel za života svého tvůrce dvakrát: poprvé r. 1631 bez udání místa tisku²⁾ a podruhé r. 1633 v Amsterdamu; pak byl vydáván poměrně často až do roku 1958, z něhož máme dokonce dvě edice.³⁾ Labyrint patří do oblasti povinné školní četby, takže jeho dějová osnova a postava poutníka vešly do našeho kulturního povědomí. Naproti tomu *Vidění rozličné sedláčka sprostného* je dnes prakticky neznámé, i když vyšlo za života svého autora také dvakrát – roku 1710 (hypoteticky) a v Opavě 1719.⁴⁾

- 1) Zde a v prvním tištěném vydání má titul *Labyrint světa a Lusthauz srdce*. Někdejší rukopis městske, potom univerzitní knihovny vratislavské byl po získání naším státem uložen v Národní a univerzitní knihovně v Praze, a proto jej označují jako „tzv. rukopis vratislavský“.
- 2) Někteří badatelé (Stanislav Souček, Antonín Škarka aj.) se domnívají, že místem tisku bylo Perno, což má oporu v listě Komenského Montanovi. Naproti tomu Knihopis českých a slovenských tisků uvádí pod č. 4.233 Lešno. Sem byla po roce 1620 přenesena bratrská tiskárna kralická a souvislost jejích typů s typy 1. vydání Labyrintu jistě podpírá hypotézu o Lešně jako místě tisku; viz k tomu Vlasta Fialová, Přenesení bratrské tiskárny z Kralic do Lešna, Archiv pro bádání o životě a díle Jana Amose Komenského, čís. 2, roč. XXI, 1962, str. 178, a Marta Bečková, Tiskárna bratrská v Lešně, Slavia occidentalis 1964, str. 68.
- 3) Jednu připravil pro nakladatelství Naše vojsko Antonín Škarka, druhou pro Svobodné slovo – Melantrich Vladimír Šmilauer.
- 4) Obvykle (srov. např. Knihopis č. 3.549) se uvádí pouze jedno vydání, a to z roku 1719, vytištěné v opavské tiskárně Jana Šindlera. První vydání se dochovalo v Univerzitní knihovně v Brně, sign. St 1 – 355.540. Jde o zatím unikátní exemplář, v němž kromě titulního listu chybějí listy se stranami 15–16, 215–216 a 217–218. Sazba obou vydání je rozdílná (1. vyd. má 288 stran, 2. vyd. 304 stran, obě osmerkového formátu), v obou případech poměrně pečlivá (v prvním případě však působí rušivě menší typ písma v posledním vidění, což bylo vynuceno snahou nepřekročit rozsah 18 archů). Typologická shoda některých pasáží obou vydání by mohla napovídat, že i první vydání vyšlo ze Šindlerovy tiskárny v Opavě. Svědčí pro to i opsaná verze 1. vydání pocházející z r. 1775, kterou se mně podařilo najít v exempláři 2. dílu tzv. Svatováclavské bible (tj. Nového zákona z r. 1677) z ústřední knihovny filosofické fakulty brněnské university; podle opisu titulního listu vyšla kniha „v Opavě u Jana Šindlera léta 1710“.

Podobně je tomu i s autory obou děl. Autor Labyrintu Jan Amos Komenský je vynikající postavou naší kultury, proslavenou už ve své době svými pracemi pedagogickými a pansofickými,⁵⁾ kdežto autor Vidění Valentin Bernard Jestřábský je pouze stručně zaznamenáván v syntetických literárních dějinách jako jeden z pobělohorských homiletiků a náboženských spisovatelů.⁶⁾ Jestřábský nepřímo sám způsobil pozdější badatelské rozpaky nad svou tvorbou, neboť své spisy zpravidla na titulním listě skromně označoval jako spisy „jednoho faráře dioecesis olomucensis, moravostravského“⁷⁾ (tím bylo naznačeno nikoli působiště, nýbrž rodiště Jestřábského: v Ostravě se narodil r. 1630, jako katolický kněz působil v Lošticích a ve Střelcích u Brna a v l. 1667 až 1719 jako farář ve Veverské Bítýšce; v nedalekých přífařených Říčanech zemřel ve vysokém věku 26. prosince 1719).

Myšlenka, že mezi Labyrintem a Viděním existuje určitá podobnost, není zcela nová – setkáváme se s ní v některých literárních historiích⁸⁾ i v některých časopiseckých pracích,⁹⁾ nikdo však zatím neukázal, v čem tkví ona podobnost. a nebylo dosud provedeno srovnání obou děl. O to se pokusím v této úvaze.

* * *

Labyrint a Vidění náleží k různým literárním druhům, avšak jejich přesné žánrové zařazení není snadné. V případě Labyrintu musíme přihlídnout k subjektivnímu postoji samotného Komenského, který své dílo považoval za traktát náboženskovzdělávatelný. Tak se na Labyrint dívali i někteří badatelé, hlavně Stanislav Souček.¹⁰⁾ Nelze jistě pochybovat o náboženskovzdělávatelné funkci

5) Z nových prací uvádím aspoň bibliografickou studii Josefa Brambory Knižní dílo Jana Amose Komenského (Praha 1954 a v doplněné a rozšířené verzi znovu v Praze 1957), monografickou kapitolu Antonína Škarky v Dějinách české literatury I (Praha 1959, str. 412–449) a populárně-vědnou knihu Josefa Polišenského Jan Amos Komenský (Praha 1963). Z nových prací o Labyrintu mají zásadní důležitost bystré stylistické analýzy Dmitrije Tšchižewského Comenius' Labyrinth of the World: Its Themes and Their Sources (Harvard Slavic Studies I, 1953, zejména str. 117–135) a Das „Labyrinth der Welt und das Paradies des Herzens“ des J. A. Comenius. Einige Stilanalysen (Wiener slavistisches Jahrbuch 1956).

6) Před téměř 80 lety věnoval Jestřábskému pozitivisticky popisnou studii Jan V. Novák O literární činnosti Valentina Bernarda Jestřábského (ČČM 1889, str. 373–386). Z této studie pak těžil Vojtěch Martínek pro stručnou charakteristiku Jestřábského ve spise Literární život slezský (Mor. Ostrava-Hrabůvka 1925, str. 8–9) i pro jubilejní stať Zapomenutý Ostravan (XXXIV. výroční zpráva českého státního gymnasia v Mor. Ostravě za školní rok 1930–31, str. 2–7). O Jestřábském jsem kromě tohoto článku, jehož text jsem přednesl na brněnské výstavě barokních tisků 26. ledna 1968, napsal ještě stať Literární žánr Jestřábského Vidění (pro ČMM 1968) a připravil jubilejní monografii Barokní spisovatel Valentin Bernard Jestřábský (pro Sociálněvědnou akademii, Brno 1969).

7) Tak je tomu i v případě Vidění, ovšem prokazatelně jen u 2. vydání, protože brněnský exemplář 1. vydání titulní list nemá. – České spisy Jestřábského viz v Knižopise pod čís. 3,542 až 3,549. Latinské homiletické soubory Jestřábského vyšly s názvy Opus novum tripartitum concionum moralium (Brno 1712) a Concionator extemporaneus (Brno 1717).

8) Srov. Jan Jakubec, Dějiny literatury české I (Praha 1929, str. 907) a Vojtěch Martínek, Literární život slezský (pozn. 6; str. 9).

9) Srov. Jan V. Novák, O literární činnosti... (str. 386) a Stanislav Souček v recenzi komeniologické literatury v ČMM 1912 (str. 116) a znovu v podstatě stejně ve studii Komenského „Labyrint“ u nás a v cizině (Archiv... Komenského, seš. 7, 1924, str. 22).

10) ČMM 1912, str. 100.

Labyrintu, nicméně skladba se uměleckým zpracováním výrazně liší od skutečných soudobých nebo starších traktátů náboženskovzdělávatelných, jako byly např. četné traktáty Havla Žalanského (srov. Knižku o nemocech duše i těla z r. 1612 aj.). Od traktátů tohoto typu se Labyrint odlišuje už významovou organizací textu, totiž užitím postupů charakteristických pro nepřímé pojmenování. Celý Labyrint je vlastně na nepřímém pojmenování založen a vytvořen s jeho pomocí, takže dílo obsahuje dva významové plány a jako každá alegorie promlouvá ke čtenáři nejen tím, co se v díle vyjadřuje, ale také tím, co lze transponovat do skutečnosti. Tato specifická užití učinila z alegorie v starší literatuře, zejména české, vhodný nástroj k vyjádření opravných snah společenských a myšlenkových. Alegorii lze sledovat od předhusitského Tkadlečka přes husitskou Píseň o Pravdě, Hádání Prahy s Kutnou Horou z Budyšínského rukopisu, Chelčického Sieť viery pravé a Tovačovského Hádání Pravdy a Lži a dále přes spisy z doby renesance, jako byla Konáčova Kniha o hořekování a naříkání Spravedlivosti (1547) a Rvačovského Masopust (1580), až po alegorickou skladbu, kterou Komenský nepochybně znal a kterou se dal ovlivnit (i když ne v tak velké míře jako pracemi Jana Valentina Andree), totiž po Theatrum mundi minoris z r. 1605 od luterána Nathanaela Vodňanského z Uračova, kde se lidský život připodobňuje divadelní hře o pěti jednáních. Alegorie jako dominantní trópus Labyrintu spolu se zajímavým syžetem, promyšlenou kompozicí a výrazně typizovanými jednajícími postavami přibližují dílo románu, ovšem románu svého druhu, nikoli v té rozvité formě, jak ji v jiných podmínkách svých národních literatur vytvořili Cervantes, Rabelais a Grimmlausen. Bude proto z badatelů nejbližší pravdě J. B. Čapek s názorem, „že ‚Labyrint‘ zůstal přechodným útvarem mezi traktátem a krásnou prózou“.¹¹⁾

Žánr skladby Jestřábského je naznačen prvním slovem jejího titulu. Termínem „vidění“, eventuálně jeho latinskou podobou „visio“, se označoval určitý žánr středověké literatury kontemplativní. Díla sem patřící vyjadřovala mystické přenesení visionáře do nadskutečného světa. S viděními těsně souvisela zjevení, obsahující různá poselství a sdělení, jež Bůh (P. Maria nebo některý světec) učinil lidstvu prostřednictvím vyvolené osoby. Poměrně obsáhlá latinská literatura o viděních a zjeveních je do češtiny překládána hlavně ve 14. století, mimo jiné i Tomášem Štítným, který k nám uvedl také Zjevení svatých Brigity. V tomto mystickém smyslu Jestřábský termínu „vidění“ neuzívá, jde u něho spíš o „dívání se“, „prohlížení“, „pozorování“ – význam pojmu je posunut z oblasti mystické do oblasti reálné.

Pro sedláčkova vidění použil Jestřábský formy dialogu. Měl ji zřejmě ve velké oblibě, jak naznačují už tituly jeho prací: Colloquium parthenium super canticum B. V. Mariae Magnificat, to jest Rozmlouvání duchovní svatého Jozefa s blahoslavenou Pannou Marií (Brno 1710); Colloquium SS. senum super canticum S. Simeonis, to jest Rozmlouvání duchovní svaté Anny prorokyně s S. Simeonem (Brno 1711); Katechismus domáci pod titulem a způsobem Rozmlouvání hospodáře

11) J. B. Čapek, K otázkám kořenů, stavby a funkce „Labyrintu“ Komenského (Archiv... Komenského XXII, 1963, str. 268).

s hostem (Olomouc 1715, znovu Olomouc 1723). Avšak dialog neslouží ve Vidění ke střetání protichůdných stanovisek, nýbrž je pouhým nástrojem k navazování myšlenek. S tím se ovšem setkáváme v řadě starších dialogů a v některých školských hrách. Jestřábský tento rys k neprospěchu své skladby ještě podtrhl samoučelností některých replik a někdy i jejich nedialogickým zakončením, kdy se zřetel k partnerovi dialogu vytrácí a replika končí moralizováním určeným čtenáři. V promluvách je často použito kazatelských prostředků, hlavně exempel, z nichž některá autor přebírá z vlastních dříve vydaných spisů, jiná z kazatelských pomůcek (*Speculum exemplorum* aj.) a opět jiná z postil současných i starších (dokonce dvě exempla 31. vidění – o čápoři a vdově a o Androvi a vděčném lvu – převzal Jestřábský z Postily evangelické¹²⁾ předbělohorského luterána Martina Filadelfa Zámrského). Úzus tištěných homiletických souborů a náboženských děl vedl autora k latinským citacím (v textu hned překládaným do češtiny) a k učeným bibliografickým odkazům, které zejména v promluvách neučeného sedláčka působí neústrojně a místy přímo komicky. Jestřábský si tedy ve svém spise přizpůsobil středověký žánr vidění moralistnímu dialogu využívajícímu do značné míry kazatelských prostředků. Jestřábský nezapřel ani zde – a v žádném ze svých ne právě kazatelských děl – své homiletické zaměření, podmíněné pastoračním působením a zčásti i literární prací.

Labyrint obsahuje 54 kapitol uvážlivě vkomponovaných do rámce díla. Komenský začíná odpovědí na příčinu poutníkovy putování světem, pokračuje charakteristikou přidruživších se průvodců Všežvěda Všudybuda a Mámení a dále prohlídkou města-světa s jeho náměstím a ulicemi. Obyvatelé náměstí a šesti hlavních ulic, tj. příslušníci šesti stěžejních stavů a profesí, jsou pak předmětem jeho zájmu, který po trpkých zkušenostech poutníkových vyústuje v názor o marnosti všeho pozemského a o nutnosti uchýlit se ke Kristu do ráje svého srdce. – Ve Vidění postrádáme analogický obraz světa a úsilí o podání jeho systému; vůbec logickou kompoziční linii zjišťujeme u Jestřábského nespolehlivě, už proto také, že určitá tematika (např. opilství, vztahy mezi pány a poddanými aj.) se objevuje několikrát. Přesto můžeme 37 oddílů Vidění rozlišit do tří námětových oblastí: první (vidění 1 až 8) se týká především výchovy dětí a mládeže, jejich neřestí, vztahů v rodině a mezi pány a poddanými, druhá (vidění 17 až 27) kostelů, obřadů a svátostí, klášterů a mnichů, poutí a žebráků a konečně třetí (vidění 33 až 37) posledních věcí člověka. Ostatní vidění se obírají různými mravními problémy s dosahem společenským (9. – zahálka, 10. – noční toulky, 30. – touha po slávě a nezdravá ctižádost, 31. – vděčnost a nevděk) a profesemi (16. – vojáci, 32. – pastýři), institucemi (12. – soudy a úřady) apod.

Metoda jednotlivých vidění je do značné míry schematická – v podstatě dvojdomá: zpravidla je ukázána negativní a pozitivní stránka věci (nebo naopak),

12) Vyšla poprvé r. 1592 bez udání místa tisku; deset let poté (1602) byla znovu dvakrát vydána, a to v Dražďanech a v Lipsku. – Jestřábský přejímal text Zámrského, starší asi o 120 let, téměř bez jazykových úprav, nepovažoval jej tedy za archaický. Tento fakt je důležitý pro zkoumání vývoje jazyka, hlavně v poměření se situací předbělohorskou: Veleslavínovi se na konci 16. století jevíly texty vydané před 75 i méně lety jako archaické, a proto je pro nová vydání pronikavě upravoval (např. překlad Silviovy kroniky, stov. můj článek K dosavadnímu bádání o Veleslavínovi, Sborník prací FFBU 1961, D 8, str. 89–96).

tj. hříchy a záporny určitého stavu nebo prostředí a jeho ctnosti a přednosti. Takto průhledně Komenský nepostupuje – dvojdomý je sice celý jeho spis ve snaze ukázat na jedné straně hemžení lidí odvrácených od Boha a na straně druhé klid člověka navraceného Bohu, ale uvnitř první části, v které především se projevila umělecká velikost Komenského, není podána realita schematická, nýbrž skutečnost v celé její mnohotvárnosti.

Zvláštní pozornosti si zasluhují ústřední typy spisů, postavy toužící po poznání – v Labyrintu poutník, ve Vidění sedláček. Oba si kladou – stejně jako před nimi i po nich jiné literární postavy toužící po spravedlnosti – otázku vztahu mravnosti ke spravedlnosti, přičemž objasnění této otázky je vedle úsilí poznat svět [smyslem jejich putování.] Komenského poutníka je ovšem nutno z roviny alegorické přesunout do roviny obecně lidské a dosadit si za něho vzdělance 17. století. Poutník je nepochybně typizací samotného autora, ostatně autobiografičnost této postavy napověděl Komenský v předmluvě k Labyrintu a podtrhl ji na několika místech, která jsou odrazem jeho životních zkušeností (s manželstvím, s nemírným hodováním aj.). Jestřábský se patrně stylizuje do postavy anděla, vždyť jeho životním údělem bylo poučování a umravňování svých svěřenců, především venkovanů, které typizoval v postavě sedláčka.

Každá z hlavních postav našich spisů má průvodce – poutník Všežvěda Všudybuda a Mámení (nebo „Mámila“), sedláček anděla. Návod k dešifrování průvodců dal Komenský ve své předmluvě K čtenáři: je to prý „drzost myslí, všeho ohledující, a zastaralý při věcech zvyk, pravdy barvu šalbám světa dávající“ (str. 12).¹³⁾ Všežvěd Všudybud je tedy personifikací lidské snahy o poznání, Mámení pak zosobněním ustáleného a tedy nekritického pohledu na svět. Není vyloučeno, že i za postavami obou poutníkových průvodců se skrývají konkrétní osobnosti nebo že aspoň do jejich promluv Komenský vložil názory dvou (nebo více) lidí, s nimiž se znal nebo o nichž se dozvěděl z cizího vyprávění. Lidí toužících po poznání i lidí podléhajících konvencím je jistě v každé době dostatek.

Na rozdíl od samostatně pojatých „vůdců“ poutníkových je „vůdce“ sedláčka z Vidění postavou vyloženě nepůvodní. S nadpřirozenou bytostí jako průvodcem člověka se setkáváme v různých spisech literatury středověké i antické. To však neznamená, že by Jestřábský nutně musel vycházet z cizojazyčné předlohy. Tu nepřímou vyvrací sám jazyk Vidění, v němž je poměrně málo syntaktických a lexikálních barbarismů. Svou fikci anděla jako průvodce a učitele člověka Jestřábský vědomě opíral o některé vzory, z nichž v Předmluvě k čtenářům připomíná Vergiliovu Aeneidu, Životy svatých Otců podle zpracování Pelbarta de Themesvar a především bibli, a to Prorocství Daniele proroka (7. až 12. kapitola) a Zjevení svatého Jana. Jestřábský samozřejmě v rámci svého teologického studia zvládl

13) Labyrint cituji podle edice Antonína Škarky z r. 1958, v níž je pečlivě transkribováno amsterodamské vydání z r. 1663, přihlížím však i ke kritické edici Jana V. Nováka z r. 1910 (15. svazek VSJAK), obsahující text prvního vydání z r. 1631 a v poznámkách odchylky rukopisné verze a amsterodamského vydání. – Vidění cituji většinou podle 1. vydání (viz pozn. 4), a jde-li o text chybějících listů, používám druhého vydání (exemplář Státní vědecké knihovny v Olomouci, sign. 32.339). Mezi oběma vydáními spisu nejsou zásadní textové diference, pouze drobné rozdíly hláskové, v interpunkci, v kvantitě apod.

katolické učení o andělech, které popularizoval ve své Knížce pobožné o svatých anjelích (Olomouc 1699 a nově v Opavě 1717). V souvislosti s Jestřábského pojetím anděla je třeba zaznamenat analogický projev víry Komenského: v 47. kapitole Labyrintu poutník poznává, že každý člověk má svého anděla ochránce, „preceptor“ a „nebeského poučovatele“, s jehož pomocí i prostý člověk pochopí nejtěžší záhady (Anděl může na člověka působit prostřednictvím snů, vidění a zjevení (je to jeden z raných dokladů víry Komenského ve zjevení, která se u něho stupňovala po odchodu z vlasti), Komenský tedy v Ráji srdce dochází k týmž myšlenkám, na nichž je založeno Vidění Jestřábského.

Mezi Labyrintem a Viděním lze zjistit řadu analogií. Některé jsou výrazné a týkají se celých kapitol, jiné – dílčí – se vztahují pouze k určitým pasážím. Předpokladem k dedukcím širší platnosti může se stát srovnání aspoň dvou kapitol se stejným námětem. Nabízí se k tomu 8. kapitola Labyrintu a 28. vidění s tematikou manželství. V Labyrintu je stavu manželskému vyhrazena jedna ze šesti hlavních ulic. Už to má samozřejmě v kompozici celku určitou hodnotu uměleckou, přestože zařazení stavu manželského jako společenské buňky vedle pěti stavů ve smyslu profesí je poněkud rozporné (ovšem i vysvětlitelné). Funkční je tu každá rekvizita – počínaje branou, kterou se do ulice vchází. Připamatujme si, že brána se nazývá Snoubení a že na širokém „placu“ před ní se houfují lidé obojího pohlaví, kteří se vzájemně prohlížejí. „A nejen to, ale ohledával jeden druhému uši, nosu, zubů, krkú, jazyků, rukou, noh a jiných oudů; měřil také jeden druhého, jak dlouhý, široký, tlustý neb tenký jest. Tu jeden k druhému jednák přistupoval, jednák odstupoval, jednák po předu, jednák po zadu, jednák po pravém, jednák po levém boku naň sobě pohlédaje a všeho, což při něm viděl, ohleduje: zvláště pak (toho sem nejvíc viděl) měšců, vačků a tobol jeden druhému ohledoval, jak dlouhý, jak široký, jak oduť, jak tuhý neb slabý jest, měře a váže. Někdy sobě jich několik na jednu ukazovalo, z toho zase žádný; pakli jeden druhého odháněl, vadili se, tloukli, rvali; i vraždy sem tu spatřil“ (str. 30). Komenský pak pokračuje známými obrazy, jak se oba partneři váží v koších na zvláštních zavěšených vahách, jak je jacísi kováři skovávají do pevných pout, jak se pak oni nezřídka nerovně spřežení lidí po celý život lopotují, vzájemně přetahují, až teprve Smrt svými šípy jejich pouta rozbíjí.

U Jestřábského je manželskému stavu věnováno 28. vidění, ale o manželech, o výchově dětí v rodině a o různých manželských a rodinných problémech se pojednává i v jiných částech spisu, zejména v počátečních oddílech. My se však omezíme jen na 28. vidění, které v rámci celku nezaujímá takové klíčové místo jako 8. kapitola Komenského a které je nevýrazně vkomponováno za několik oddílů o kostelích, klášteřích, svátostech apod. a před oddíl o pánech, touze po slávě atd. V 28. vidění přivádí anděl sedláčka do „městečka dosti velikého“ a tam mu v několika domech dává nahlédnout do manželského života jejich obyvatel. Seznamuje ho vlastně se čtyřmi typy manželství (proti Komenskému je to výběr důkladnější, ale užší), a to nejdříve s manželským veskrze harmonickým, pak s nesvorným manželstvím, poté se svazkem hodného muže se zlou ženou a nakonec s manželi jako s rodiči nevydařených dětí. Obrazy jsou to stereotypní,

charakter manželství nevyplývá snad z nějaké scény nebo akce, nýbrž je dedukován z popisu a doložen exempli. Formulacím však nelze upřít výstižnost, když např. „vůdce anděl“ říká o druhém manželství, že se muž chová k ženě, „jako by ji ne za manželku, než za krávu nebo za psa byl sobě pojal, a však ani krávé, ani pso/vi by tak zle nedělal, jak dělá manželce“ (str. 221–222). Po navštívení čtyř domů, obývaných podle Jestřábského čtyřmi typickými manželskými páry, ptá se sedláček v mezích základní konvence spisu na příčiny nepodařených manželství a anděl ony příčiny didaktickým způsobem vyjmenovává, přičemž sympatické je zdůraznění lásky oproti poutům hmotným: „Jiný ženil se aneb některá se / vdává pro statek a pro peníze, ne pro lásku: potom když peníze utratí a statek se zmaří, povstává nenávisť, proklínání, svády, bití a pohoršitelné živobyť“ (str. 223–224). Zdůraznění citu jako předpokladu manželské harmonie lze jistě hodnotit jako diferenční rys proti skepsi poutníkově, který při pohledu na zamilovanou dvojici prohlašuje: „Dostit to málo rozkoše, kteráž stojí-li za ta pouta, já nevím“ (str. 32).

Z obou kapitol poznáváme, že řada motivů se sice shoduje, ale rozdílné je jejich zpracování: u Jestřábského prostě zpracování narativní, kdežto u Komenského zpracování obrazné. Lze to např. dokumentovat na motivu věkově nerovného manželství. Poutník si pohledem na váhu ověřuje Všudybudův názor, že ukáže-li váha u brány Snoubení rovnost, je páru manželství povoleno, ukáže-li nerovnost, partneři se rozcházejí. Poutník však vidí, „že některé věkem, stavem a jinak sobě všelijak podobné váha ukazuje, a oni předce jednoho skrze koš pouštějí; jiné zase převelmi nerovné, kmetě s mladici, jinocha s babou, sázejí, jeden stojí zhůru, druhý dolů, a předce praví, že muž býti; jak pak to? Odpověděl: Ne všechno ty vidíš. Pravdať jest, některý by kmet neb babka za funt koudele neuvážil: ale když při sobě buď mastný pytlík má neb kloubouček, před kterýmž se jiní kloboučkové smykají, aneb podobného něco (nebo takové věci všechny také na váhu jdou), tím jest, že se to ne podle tvého soudu vyraží“ (str. 31). Týmž motiv se ve Vidění neobjeví při žádné z návštěv čtyř domů, tedy Jestřábský věkově nerovné manželství nepovažuje za jev typický, odsuzuje to však v andělově replice jako jednu z příčin nezdařených manželství slovy: „Ale nerovnota nejhorší tato bývá, když jeden starý, druhý mladý jest: tuť se brzo jeden druhému znechutí“ (str. 224).

Je nepochybné, že Komenského záběr problematiky manželství je mnohem širší než záběr Jestřábského, který se v 28. vidění zaměřil jen na manželství z určitého sociálního prostředí: podle zmínky o městečku dosti velikém by mělo jít o měšťanská manželství, avšak argumentace z představového světa blízkého sedláčkovi naznačuje, že měl zároveň a především na mysli manželství venkovanů. Na rozebíraných kapitolách je zajímavé mj. to, že v nich autoři ústy svých protagonistů vyjadřují svou osobní zkušenost. Poutník vypravuje, jak ho Všudybud a Mámil přeloudili, „že sem se jako z žertu na váhu a odtud do pout dostal a tudíž sám čtvrtý spatý chodil; jiných pak (pravili, že k službě a pro počestnost) páteř mi přidali, že sem je sotva za sebou vláčetí mohl, dychtě a chroptě. Vtom nenadále jakýs udeřil vicher s blýskáním, hřímáním a krupobitím strašlivým: i rozprchá mi se všechno to pryč kromě spřipínaných mých, s nimiž já také v kout

běže, toť šípové Smrti zporázejí mi všech mých tré, že sem žalostně osaměje a hrůzou zmámený jsa, co dělají nevěděl. Vůdcové moji, abych sobě toho na ten čas vážil, že mi snáze utíkati bude“ (str. 34–35). Komenský zde alegoricky zobrazil své manželství ve Fulneku a rodinné neštěstí po bitvě na Bílé hoře, kdy mu zemřela manželka a dvě děti. – Naproti tomu sedláček po zhlédnutí třetího domu politoval onoho dobrého muže, „že tak zlou ženu, právě na štíru narozenou, sobě za manželku pojal“ (str. 222), a po učené připomínce Protagora řekl: „Já pak . . . děkuji Pánu Bohu, že jsem se neoženil, a nějakého draka takového na krk jsem sobě nevzal; nebo Písmo svaté mluví: Lépe bydlet se lvem a s drakem nežli přebývat s zlobivou ženou. Eccli. 25.“ (str. 222). Vidíme, že v případě Komenského bylo osobní poznání nadiktováno životní tragikou a že toto poznání se dalo v intencích žánru a charakteru hlavní postavy přenést na poutníka, kdežto ve Vidění autor své poznání kněze vázaného celibátem přenáší neústrojně na sedláčka a dopouští se tak jednoho z uměleckých anakolutů, totiž výšinu z vazby zákonitostí uměleckého díla.

Myšlenkově i umělecky stojí tedy 8. kapitola Labyrintu výše než 28. vidění skladby Jestřábského a rozdíly v umělecké metodě plynoucí z rozboru obou tematicky shodných úseků lze do značné míry generalizovat. Tyto rozdíly však nevystupují tak markantně při srovnání druhé části Labyrintu s Viděním: některé pasáže Ráje srdce se dokonce svým explikativním podáním přibližují skladbě Jestřábského; jako příklad lze uvést 39. kapitolu, v níž Kristus dává poutníkovi morální ponaučení a uvádí na správnou míru jeho poznatky z bloudění světem.

Dospěli jsme ke zjištění rozdílů v šířce záběru a ve výběru ze skutečnosti a ovšem i k rozdílu rázu uměleckého. Právě zde je však nutné zdůraznit fakt, že oba autoři psali pro různé publikum: Komenský v první řadě pro vzdělance, kdežto Jestřábský určil své dílo pro poučení a povznesení robotujících sedláků. Důkazem zaměření Labyrintu na vzdělance je už latinské věnování Karlu staršímu z Žerotína a pak předmluva K čtenáři, kde autor od kritiky hedonismu přechází k barokní představě o marnosti tohoto „nádherného“ světa (a tím předjímá základní myšlenku vlastního spisu). Zaměření na vzdělance dokumentuje zasvěcená pozornost věnovaná učencům, filosofům, alchymii, rosekruciánům atd., latinské úryvky (marginálie aj.) do češtiny nepřeložené apod. Doklady pro zaměření Vidění přinášejí obě předmluvy ke spisu: v první („Předmluva k sedlákům“) Jestřábský vychvaluje „lid sedlský a robotný“ a ve druhé („Předmluva k čtenářům“) vybízí učenějšího čtenáře, aby jeho knížku netupil a napsal sám něco vhodnějšího pro lidi prosté a pro ozdobu a zachování někdy slavné řeči moravské. Tato skromná formulace, v níž by nebylo spravedlivé vidět literární klíše známé už ze středověké literatury (např. z předmluvy ke kronice tak řeč. Dalimila), je zajímavým projevem moravského vlastenectví.¹⁴⁾

¹⁴⁾ Moravské vlastenectví vyjádřil Jestřábský s hrdostí i v jiných svých dílech, zejména v Katechismu domácím pod titulem a působem Rozmlouvání hospodáře s hostem (Olomouc 1715, podruhé tamtéž 1723). Z tohoto hlediska stojí Jestřábský v sousedství Tomáše Pešíny z Čechorodu, Jana Jiřího Středovského a některých jiných barokních autorů, především historiků.

Rozdíl mezi Komenského poutníkem a Jestřábského sedláčkem se rovná rozdílu mezi vzdělancem a sedlákem. Podstata tohoto rozdílu vyvstane, přihlídneme-li k faktu, že oběma chtějí jejich průvodci vnutit určitou představu o světě: tuto představu sedláček pokorně přijímá, kdežto poutník si ji ověřuje vlastním poznáním. Posunutě brýle poutníkovy nejsou podružnou rekvizitou, ty jsou uměleckým prostředkem k vytvoření obrazu člověka, který chce poznávat svět sám, bez cizího doprovodu a návodu a bez vžitých či apriorních kategorií. Racionalismus a individualismus poutníka je racionalismem a individualismem vzdělance, který těmito vlastnostmi překračuje hranice barokního světa a stává se spíše než typem barokním typem renesančním nebo osvícenským. Buďme však důslední, neboť naše zjištění platí jen pro první část spisu. V části druhé dostává poutník, navštívený Kristem, novou uzdu, což je poslušnost Bohu, a nové brýle, což je slovo Boží a Duch svatý. Nové uzdě a novým brýlím se nevzpírá jako v první části uzdě Všeuvědově a brýlím Mámení, přijímá je ochotně a s jejich pomocí zhlédne slávu Boží a stane se jedním z Božích vyvolenců. Spis tedy vyúsťuje v typický barokní iracionalismus – poutník jde stejnou cestou jako sedláček; i když jeho iracionalismus vyvěrá z velkého intelektu a dopíná se vysokých myšlenkových poloh, přece podstata je shodná.

Přes toto konstatování zůstává faktem, že poutník chce všechno zažít z autopsie, že jeho poznání je přímé, kdežto sedláček někdy přijímá poznatky zprostředkovaně a dává si je korigovat andělem. Jako příklad nám může posloužit 16. vidění, kde o vojácích mluví sedláček jen z doslechu (když se sedláček chtěl mezi vojáky podívat, anděl ho napomenul: „Nechej ty, sprostáku, vojákův, ne každému jest zdrávo a bezpečno mezi ty lidi se míchat“ – str. 115): „Slyšel jsem, že mnozí z lidu vojenského nedobří a nelitostiví jsou na sedláky, když jsou v kvartýřích aneb v marši, že nebohým lidem veliké nátlaky dělají a mnohých věcí, i nemožných od nich žádají a dáti sobě rozkazují, a když oni jim toho dáti nemohou, ani toho nikde dostati, že je bijí, za vlasy rvou a po zemi vláčejí“ (str. 116). Jsou to stesky venkovských lidí na útrapy spojené s vojáky a s válkou, které známe z pololidových selských Otčenášů a nejvýrazněji z Kocmánkovy skladby Lamentatio rusticana. Nepravosti, násilí a neposlušnost vojáků pak anděl dokumentuje v několika exemplech – značně naturalistických, což ostatně odráží dobu s všedním životem plným hrubostí. V souhlase s dvojdomou koncepcí spisu však anděl podává také příklady vzorných vojáků – světců Jiřího, Šebestiána, Martina, Mauricia aj. a končí chválou vojáků a přesvědčením, že by sedláček po zhlédnutí poctivých vojáků smýšlel o stavu vojenském dobře.

V porovnání s 16. viděním je obdobná kapitola Labyrintu (XX. Stav soldátský) mnohotvárnější. Především poutník poznává tento stav z autopsie. Pro Komenského neexistují špatní vojáci a „vojska Boží“ (jak říká Jestřábský), v jeho pojetí jsou to vesměs lidé usilující „o zhoubu životů a pohodlí lidských“ (str. 88). Popisuje hromady zbraní určených nikoli na „vsteklou zvěř a divoké lité šelmy“ (jak se naivně domnívá poutník), ale na lidi (jak se poutník dovídá od svého průvodce). Odtud pak Komenský přechází k barvitému líčení násilnického vojenského života a nelitostné bitvy a jejích tragických následků. Přitom nerozlišuje

vladařů, za kterou pykají žoldnéři (Komenský nepíše o nevinných vojácích, ale o těch, jejichž „kůže zaplacená byla“, str. 90). V této oblasti má Labyrint blízko k nejlepšímu německému románu 17. století: v Grimmelshausenově románě Der abenteuerliche Simplicissimus stojí v centru děje také postava posuzující svérázně absurdnost války a její hrůzy.

Poznamenali jsme už, že některé kapitoly Labyrintu a Vidění se tematicky kryjí pouze zčásti. Tak pro 12. sedláčkově vidění najdeme analogie v 15. a 19. kapitole Labyrintu. V 12. vidění anděl přivádí sedláčka na radnici, kde se k vykonávání soudcovské funkce právě připravují opilí a zkorumpovaní soudcové. „Tuť také bohatší má předek: chudobný a sprostáček bývá ukřikován slovy, ubroukán, ufoukán, aneb chudobná vdova, až jim nebohým toho do pláče bývá“ (str. 92). Takovou situaci však anděl považuje za charakteristickou jen pro vesnice a městečka, ve větších městech prý se soudí spravedlivě, protože „tam rychtář a rádní páni bývají muži učení a rozumní“ (str. 92). Zde se projevuje důležitý rys spisu Jestřábského – přesvědčení, že vzdělanost souvisí s mravností, že člověk vzdělaný musí být také mravný. V principu se tu Jestřábský shoduje s Komenským, zejména s jeho pojetím pansofie, avšak Komenský-umělec viděl tuto problematiku jinak než později Komenský-vědec. Dokazuje to 15. kapitola Labyrintu, v níž se líčí groteskní vyměřování území, omezování zdmi, sruby, ploty, přívorami, což je vždy odůvodňováno právem, pomocí „subtylného hlav lámání“, tedy vzdělanost zde vede k nepravosti, právem se má odůvodnit útlak a bezpráví. V 19. kapitole zase poutník pozoruje úplatnost a křivdy – soudcové se mu přes posunutě brýle Mámění jeví v groteskních podobách: „Někteří neměli uší, jimiž by stížnosti poddaných vyslyšati, jiní očí, jimiž by neřády před sebou znamenati, jiní nosu, kterýmž by šibalů proti právu uklady čenichati, jiní jazyku, kterýmž by za něm utištěné promlouvati, jiní rukou, kterýmiž by usudky spravedlnosti vykonávati mohli; mnozí ani srdce neměli, aby, co spravedlnost káže, konati směli“ (str. 82). Soudci jsou pojmenováni s jemným smyslem pro slovní komiku: „Atheus, Svárurád, Sluchosud, Stranobij, Osobolíb, Zlatomíl, Darober, Nezkus, Malovéd, Nedbal, Kvapil, Leda-byl; všech pak president a nejvyšší sudí aneb prímás byl pan Takchcimít“ (str. 83). A hned nato navazuje příklad soudu, na němž byla obžalována Sprostnost od Soka, příklad, z něhož je zřejmá Komenského znalost starších literárních sporů. Komenský své obrazy soudobého soudnictví rozehrává do barvitě tragikomedie, představující řetěz křivých rozhodnutí od malého soudce až po mocného vladaře. Komenským vykreslená „procuratorum perversitas“ je nazírána z různých úhlů, ale vždy je motivována úplatky – váčkem souzených a soudících se. Proti Jestřábskému zabírá do šířky i do hloubky, jeho satira nešetří ani instituce, ani zákonodárce, ani soubory zákonů – připomeňme aspoň jeho dvojí parodickou obměnu vžitého názvu právního spisu Práva a zřízení zemská na Žravá hryzení zemská a Dravá šizení zemská (str. 85).

Vztahy mezi vrchností a poddanými se častěji než Komenský obírá Jestřábský, což ovšem bylo podmíněno rámcem jeho skladby. Přitom se snaží vymyslet a vcítit do psychiky robotujícího venkovana. Nejlépe se mu to podařilo ve 14. vidění, kde

si sedláček prohlíží panské sídlo a kriticky je posuzuje pod zorným úhlem svých charakteristických vlastností – šetrnosti, smyslu pro užitečnost a účelnost, pracovitosti, upřímnosti aj. V 29. vidění „O dobrých a zlých páních a jejich vladařích“ Jestřábský odhaluje nelidské nakládání pánů s poddanými. Sedláček „viděl tam pána nádherného, an se na poddané schápal, jim hrozil a některé sám bil aneb drábům bití poručil, bez milosti: některé do pout a do vězení sázel, pro dost malé provinění. Nebylo na tom dosti, měl k tomu ten pán officíry a vladaře velmi urputné na poddané, kteříž / je zlými slovy, láním, proklináním, bitím, na ně plváním, nohami kopáním trápili a psův jim nadávali, a hůře jim nežli psům dělali: na jejich pláč a prozby nic nedbali“ (str. 228–229). Podle anděla takoví tyraní zpravidla nejsou příslušníky vzácného a bohatého rodu, „ale z sedlákův jsou a z chudobných zrozeni: kteřížto že z nouze k takové vládě přišli, zapomenuli na svůj rod a na svou předešlou chudobu“ (str. 229).

Jestřábskému jistě nešlo o radikální změnu vztahů mezi pány a poddanými, usiloval jen o odstranění křiklavých nespravedlností. Ústy andělovými prohlašuje v 29. vidění (str. 230) za nepřipustné fyzické trestání poddaných více než 40 ranami a dovolává se pro to Starého zákona (25. kapitoly 5. knihy Mojžíšovy). Také Komenský se zabývá společenskou nerovností, především v 32. kapitole. Zde však nepostupuje výkladově jako Jestřábský, nýbrž sociální problematiku ústrojně začleňuje do humanistické scenerie paláce Moudrosti. Královně světa Moudrosti je předána prosebná listina chudých, kteří v ní poukazují na bohatství pánů a na vlastní nouzi. V odpovědi na tento list je dosavadní stav prohlášen za neměnný, neboť „sláva království toho vyhledává, aby se jedni nad druhými stkvěli“ (str. 117). Kromě toho se do paláce Moudrosti dostaví zástupci poddaných, rolníků i řemeslníků, se stížnostmi na nelidské zacházení ze strany svých pánů, což ukazují na svých mozolech, modřinách, jizvách a čerstvých ranách. Podobně jako u Jestřábského jsou za viníky prohlášeni vykonavatelé vrchnostenské moci. Ti však dovedou proti jedné žalobě poddaných postavit deset žalob na poddané, na jejich lenost, neposlušnost, vzpurnost, pýchu aj. A celý spor, v němž Komenský využil některých motivů svých Listů do nebe z r. 1619, končí opět potvrzením statu quo, „poněvadž to v světě býti musí, aby jedni panovali a druhí poddání byli“ (str. 119). Na první pohled docházejí Komenský i Jestřábský k téže tezi o neměnnosti společenského řádu a o nutnosti poddaných podříditi se pánům s úctou, ochotou a poslušností, fakticky je však mezi oběma spisovateli velký rozdíl: Jestřábský za uvedenou tezi stojí celou vahou svého přesvědčení, kdežto Komenský ji ironizuje. To je zřejmé při komplexním pohledu na 32. kapitolu Labyrintu. S ironií Komenský pohlíží na samotnou instituci paláce Moudrosti, jejíž správní mašinérie odráží formálnost soudobého správního systému. Za připomínku stojí aspoň poutníkova zkušenost s obžalobou Obžerství, Lakotnosti, Lichvy a některých jiných personifikovaných abstrakt. Ta jsou sice rozhodnutím královny Moudrosti pro své rozvratné působení vypovězena z jejího paláce, avšak její po celé zemi zveřejněné patenty nebyly řádně provedeny; v zemi jsou pak zjištěni podezřelí, kteří se podobají vyhoštěncům, ale popírají souvislost s nimi a také se jinak jmenují: „Jeden že jest podoben k Ožralství, ale že slove Rouš aneb Veselost; druhý podobný k Lakom-

ství, ale že slove Hospodářství; třetí podobný k Lichvě, ale že slove Ourok; čtvrtý k Chlipnosti, ale že mu říkají Milost; pátý ku Pýšce, ale že se jmenuje Vážností; šestý k Ukrotivosti, ale že slove Přísnost; sedmý k Lenosti, ale že má jméno Dobromyslnost etc.“ (str. 115–116). Propuštěním podezřelých osob na svobodu, neboť jejich totožnost s vyhoštěnci nebyla prokázána, se dokresluje dílčí úsek plastického obrazu společnosti, která se spokojuje s formálními změnami, přičemž podstata zůstává.

Svým obsažným satirickým projevem se Komenský výrazně odlišuje od rozvleklého moralistního výkladu Jestřábského. Satirická zkratka mu umožňuje odkrýt asociální jádro některých jevů, jako je opilství, lenost, ješitnost, neupřímnost aj. Kdežto Komenskému stačí k postižení těchto jevů několik obrazů, musí jim Jestřábský pod tlakem svého explikativního principu věnovat celá vidění nebo dlouhé pasáže. Dokumentování těchto jevů by nás vedlo k zajímavým dílčím srovnáním, která je nutno z rozsahových důvodů omezit. Taková srovnání by se ovšem netýkala pouze lidských nectností, ale také vztahu spisovatelů k některým profesím, k náboženství aj.

Pokud jde o profese, zaslouží pozornosti aspoň 14. kapitola Labyrintu a 33. vidění, věnované medicíně. Poutník Komenského sleduje s údivem anatomický pokus a skepticky pozoruje léčebné zákroky na pacientech, kteří umírali buď pro neznalost, nebo pro nedbalost svých lékařů. Jestřábský zase přivádí sedláčka do „infirmarie“ mezi nemocné a umírající ne proto, aby ho poučil o medicíně, ale aby ho připravil na výklad o křesťanském vztahu k utrpení a o křesťanském odchodu ze světa. (O smrti křesťanů píše ovšem i Komenský, a to v 51. kapitole, ale v porovnání s barokní dikcí 33. vidění prostěji. V 52. kapitole pak Komenský líčí slávu Boží s barokní monumentalitou podobně jako Jestřábský v posledním vidění.)

Dominantní funkce náboženství v době baroka nutila spisovatele různých žánrů, aby k náboženství zaujímali stanovisko. Proto také v obou našich skladbách je lidské dění nazíráno na pozadí náboženské ideologie, navíc však jsou zde přímo pasáže věnované určitým náboženským formám a projevům. Tak v 17. kapitole Labyrintu „poutník prohlédá stav nábožníků“, v 18. kapitole „prohlédá náboženství křesťanské“. Snaha o co největší dosah uměleckého zobrazení diktovala Komenskému v 17. kapitole i zřetel k židovství a k islámu a vedla ho v 18. kapitole ke kritickému pohledu na nejednotnost a nemravnost křesťanů a jejich duchovních vůdců. Stanovisko Komenského není úzce konfesionální, a proto jeho kritika může postihnout duchovenstvo jak katolické, tak protestantské (srov. enumeraci „biskupi, arcibiskupi, opatové, proboštové, děkanové, superintendenti, inspectores etc.“, str. 76). Rozptýlení křesťanů do různých církví metaforizuje obrazem kostela s množstvím kaplí; tou největší a nejzodbnější z nich je nepochybně míněna katolická církev, na kterou míří výtky nesnášenlivosti, násilí, závisti aj. Tyto výtky jsou pochopitelné u autora-nekatolíka s životními zkušenostmi Komenského a pochopitelná je ovšem i určitá agresivita vůči jezuitům jako „tovaryštvu paličů a mordérů“ (v kap. 27, str. 105). Oproti diferencovanému vztahu Komenského k náboženským institucím je postoj Jestřábského zcela jednoznačný. Ze svého katolického stanoviska vychází samozřejmě také při odpovědi na titulní otázku 20. vidění,

„zdaliž i kacíři Pánu Bohu se líbiti mohou a spasení věčného dojíti“ (str. 150). Jeho poměr k nekatolíkům je však relativně umírněný, což zaslouží zdůraznění se zřetelem k době vzniku a vydání jeho Vidění, tj. k době vrcholící protireformace. Po té stránce spis předznamenává – pokud jde o vztah k nekatolíkům – umírněnou literaturu, jejímž projevem se asi 30 let poté stane Laštovkův Čtvrtý článek víry katolické (Trnava 1748). S Laštovkou – a ovšem i s Bilovským a s některými jinými barokními homiletiky – spojuje Jestřábského také horlení proti formálnímu vykonávání náboženských povinností (např. zповědi v 21. vidění, str. 158–161).

Naše srovnání dvou děl české pobělohorské literatury vedla vesměs ke zjištění širokého záběru, mnohotvárnosti, problémovosti a dynamičnosti Labyrintu tam, kde Vidění je zaměřeno poměrně úzce, látka je podána prostě, jednoznačně a staticky. Labyrint má atmosféru velkého dramatu, Vidění atmosféru exercicií nebo kostela při kázání. V přístupu k problematice a v jejím zpracování se projevila různá míra vzdělání a nadání jejich tvůrců a ovšem i jejich rozdílný vztah ke skutečnosti a rozdílný záměr. Komenskému šlo o pronikavý pohled na společnost a o filosofické závěry z toho plynoucí, kdežto Jestřábský chtěl postihnout zlo v jeho nejběžnějších formách a vést k mravnému životu. Komenský obrazným způsobem umocňuje životní zkušenost intelektuála své doby a píše především pro intelektuály, kdežto Jestřábský se popisem a výkladem snaží vystihnout mravní úroveň soudobého venkovana a své dílo prostým venkovánům také určuje. Spisy, vzniklé nezávisle na sobě,¹⁵⁾ jsou produktem barokních představ o složitosti světa ovládaného Bohem i barokních myšlenek o bloudění světem hříchu, bezpráví a nejistoty a nalézání světa ctností, spravedlnosti a jistoty. Tyto představy a myšlenky našly v obou dílech své umělecké vyjádření jak v plánu tematickém a kompozičním, tak jazykovém, zejména v antitetičnosti typické pro baroko.

15) Srov. dvě práce Součkovy citované v pozn. 9 (tytéž stránky).

ZUSAMMENFASSUNG

Die Schriften „Labyrint světa a Ráj srdce“ und „Vidění rozličné sedláčka sprostného“ stehen vom Standpunkt ihrer Bekanntheit und Zugänglichkeit an entgegengesetzten Polen: die eine ist nämlich bekannt und in Neuausgaben leicht zugänglich, die andere ist so gut wie unbekannt und wurde niemals neu herausgegeben. Dasselbe kann man von ihren Autoren sagen. J. A. Komenský wurde bereits zu Lebzeiten durch seine pädagogischen und pansophischen Schriften berühmt, während Valentin Bernard Jestrábský in den Literaturgeschichten höchstens mit einem kurzen Satz abgetan wird. Sicher mit Unrecht, denn Jestrábský, der lange Jahre (1667–1719) Pfarrer in Veverská Bítýška bei Brünn war, gehört mit seinen von glühender Vaterlandsliebe und tiefem Mitgefühl für die unterjochten Bauern getragenen Schriften zu den großen Persönlichkeiten der tschechischen Barockliteratur. Vidění, sein bestes Werk, ist in kerniger Sprache geschrieben und erschien im ganzen zweimal (vielleicht 1710 und 1719).

Im Mittelpunkt der beiden Werke stehen nach Erkenntnis dürstende Menschen – in Komenskýs Labyrinth ein Pilger, in Jestrábskýs Vidění ein Bauer. Beide haben Begleiter – der Pilger eine Vševěd Všudybud (Allwissender) und eine Mámení (Blendwerk) genannte Gestalt, der Bauer einen Engel. Beide werden von der Frage nach dem Verhältnis von Sittlichkeit und Gerechtigkeit gequält, und haben sich deshalb auf den Weg in die Welt gemacht.

Zur Verwirklichung ihrer Absichten verwendeten die Schriftsteller verschiedene Genres. Komenský schrieb eine Allegorie und wir haben also in seinem Pilger einen Gebildeten des 17. Jahrhunderts zu sehen, der die Welt unabhängig von den eingewurzelten Ansichten erkennen will. Jestrábský wählte das Genre der Vision (tschechisch: vidění), das die mittelalterliche Mystik oft verwendete, verlegte es jedoch von der mystischen in die reale Ebene.

Bei der Komposition seiner Schrift verwertete J. kanzelrednerische Elemente, vor allem die sogenannten Exempel, d. s. Beispiele, die er aus dem eigenen und fremden, nicht nur zeitlichen katholischen (Bilovský), sondern auch älteren nichtkatholischen (Zámřský) homiletischen Schaffen übernahm. Die Schrift Vidění kann es nicht verleugnen, daß ihr Verfasser der Autor mehrerer gedruckter Kanzelreden war, die manchmal ohne Angabe seines Namens, nur mit der bescheidenen Bemerkung erschienen, ein „Mährischostrauer“ Pfarrer habe sie geschrieben. Damit war nicht der Ort des Wirkens, sondern der Geburtsort Jestrábskýs angedeutet, der im Jahre 1830 in Ostrau zur Welt kam.

Manchen älteren Ansichten gegenüber ist zu betonen, daß Labyrinth und Vidění unabhängig voneinander entstanden sind. Es handelt sich um typisch barocke Werke, wie man aus verschiedenen Äußerungen der Polarität, aus der Vorstellung von der Kompliziertheit der von Gott gelenkten Welt, aus dem Prinzip des Irrs in einer Welt der Sünde und Unsicherheit, und des Findens der Welt der Tugend und Sicherheit klar erkennt. Ein gründlicher Vergleich der beiden Werke führt zu der Feststellung, daß Jestrábskýs Schrift einfach und gedanklich eindeutig ist, während Komenský seinen Stoff vieldeutig problematisiert. Das ist die selbstverständliche Folge der unterschiedlichen Beziehung beider Autoren zu der Realität, ihrer verschiedenen Absichten, Ausgangspunkte und Bestimmungen. Komenský ging es um einen umfassenden Blick auf die menschliche Gesellschaft und die sich daraus ergebenden philosophischen Schlüsse, während Jestrábský das Böse in seinen geläufigsten Erscheinungen erfassen und die Übelstände seiner nächsten Umgebung beseitigen wollte. Komenský sieht die Welt mit den Augen des Intellektuellen seiner Zeit und schreibt vor allem für Intellektuelle, Jestrábský sieht die Welt mit den Augen des ländlichen Menschen, dem seine Schrift auch gewidmet ist. Während Komenský an die gesamte Gesellschaft und Welt denkt, beschränkt sich Jestrábský auf das bäuerliche Land. Das bedeutet natürlich kein Minus, denn gerade in der vollendeten Kenntnis dessen, wovon er schreibt, beruht Jestrábskýs Stärke.

Ein fundamentaler Unterschied zwischen den beiden Werken liegt in der dynamischen und in der statischen Auffassung der Welt. Komenskýs Labyrinth ist voll dramatischer Dynamik und man kann sich deshalb kaum darüber wundern, daß bereits mehrmals seine Dramatisierung geplant wurde. Dagegen ist Jestrábskýs Vidění im wesentlichen eine statische Szenenfolge, deren Dialog das Aufeinanderstoßen entgegengesetzter Standpunkte vermissen läßt. Trotzdem dieses Werk gedanklich und künstlerisch nicht so reich ist wie Komenskýs Labyrinth, würde es wegen seines interessanten Inhalts und seiner reizvollen Form eine Neuausgabe verdienen.